

Dr Alpar Losoncz

Dopisni član Srpske akademije nauka i umetnosti
Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka
ORCID: 0000-0002-5046-6170

Dr Mark Losoncz*

Institut za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu
ORCID: 0000-0001-7495-1122

VANREDNO STANJE NA GRANICAMA PRAVA** Prevrednovanje jednog kritičkog koncepta

SAŽETAK: Članak se fokusira na pojam vanrednog stanja, uzimajući u obzir njegova pravna i politička značenja. Raspravljajući s Agambenovom analizom vanrednog stanja, članak nudi alternativno objašnjenje geneze vanrednog stanja, sa posebnim osvrtom na ulogu liberalizma, nuklearnog rata i izvora vanrednog stanja koje je bilo uvedeno u SAD nakon terorističkih napada 11. septembra. U članku se naglašava da vanredno stanje ne treba opisati kao „anomično stanje” koje suspenduje pravo, već je reč o mnogo kompleksnijim odnosima u kojima se ono pravno i nepravno „organski” prepliću. Članak se završava analizom neoliberalnog odnosa prema vanrednom stanju.

Ključne reči: vanredno stanje, ilegalnost i anomija, Agamben, liberalizam, nuklearni rat, neoliberalizam

---

* losonczmark@gmail.com

** Rad je primljen: 3. 11. 2020, izmenjena verzija rada dostavljena je 18. 11. 2020, a rad je prihvaćen za objavljivanje 18. 11. 2020. godine.

Pojam vanrednog stanja stvara čitavu seriju različitih dilema i izaziva ne samo pravno, nego i političko samorazumevanje. U političkoj filozofiji dotično stanje se tradicionalno tretira povodom stupanja diktature u politički život i odgovarajućih pitanja (trajanje vanrednog stanja, istaknuti subjekti koji određuju tokove stanja, deklaracija i interpretacija).¹ Već i ranije su postojale situacije kada se vanredno stanje protezalo u vremenu fiksirajući se u nepunktualnoj temporalnoj formi.² Ali kumulacija vanrednih stanja u poslednjim decenijama proizvodi žustre rasprave: da li je demokratija došla u krajnju opasnost usled ponavljanja vanrednog stanja?³ Da li je vanredno stanje „nova normalnost” što bi podrazumevalo da se menja standardni odnos između pravila i izuzetka?⁴ U tom smislu bi se moglo govoriti o „redovnom izuzetku”, ili o „izuzetku koji ne odgovara svom sopstvenom pojmu”.⁵ Neki autori generalizuju naznaku tvrdnje da se nalazimo u „društvu gde gospodari vanredno stanje”.⁶ Ako je vanredno stanje „nova normalnost”, da li je to ireverzibilno? Da li je time definitivno dekonstruisana davno projicirana normativnost da se sloboda može ograničavati, ali samo posredne afirmacije slobode?⁷

Pojam se zapravo nalazi na *granicama prava*. Njegova definicija je mnogo puta tematizovana i u pravnoj perspektivi,⁸ ali postoje stanovite teškoće njegovog konciznog određivanja. Heterogeni primeri jednostavno ne dozvoljavaju prebrzu generalizaciju. Neki pravници protestuju protiv generalizacije vanrednog stanja: tako bi se standardna formula o suspenziji prava u situaciji robusne pretnje izjalovila.⁹ Da li u vanrednom stanju postoji *višak* politike

¹ Manin, B. (2009). Le paradigme de l'exception: L'Etat face au nouveau terrorisme. Preuzeto 10/26/2020 sa <http://www.laviedesidees.fr/Le-paradigme-de-l-exception.html>

² Williams, R. (2010). A State of Permanent Exception: The Birth of Modern Policing in Colonial Capitalism, *Interventions: International Journal of Postcolonial Studies*, 5 (3), 322–344.

³ Schottdorf, T. (2018). Law, democracy and the state of exception: A theory-centred analysis of the democratic legal state in times of exception. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 28, 423–437.

⁴ Förster, A., Lemke, M. (2016). Ausnahmestände: Varianten und ihre Rechtfertigungen am Beispiel der USA. In: *Legitimitätspraxis: Politikwissenschaftliche und soziologische Perspektiven* (hrsg. Matthias Lemke et al.). Wiesbaden: VS Verlag, 13–37.

⁵ Troper, M. (2007). L'état d'exception n'a rien d'exceptionnel. In: *L'exception dans tous ses états*, S. Théodorou (dir.). Paris: Editions Parenthèses, 163–175.

⁶ PROKLA-Redaktion (2016). Der globale Kapitalismus im Ausnahmezustand. *PROKLA*, 4, 507–542.

⁷ Atanassov, E., Katznelson, I. State of Exception in the Anglo-American Liberal Tradition. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, <https://doi.org/10.1007/s41358-018-0153-0Z>

⁸ Npr. Flor, G. (1954). Fragen des Ausnahme- und Staatsnotrechts. *Juristische Rundschau*, 4, <https://doi.org/10.1515/juru.1954.1954.4.125>

⁹ Saint-Bonnet, F. (2007). L'état d'exception et la qualification juridique. *Cahiers de la recherche sur les droits fondamentaux* 6, 29–38. Valim, R. (2018). State of exception: the legal form of neoliberalism. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, <https://doi.org/10.1007/s41358-018-0143-2>

u odnosu koji potire „vladavinu prava” ili barem dovodi u opasnost koncept „pravne države? Da li vanredno stanje pokazuje nesvodivu „ireduktibilnu realnost politike”¹⁰ koja natpisuje i pravo? Ili je to ipak tek izraz potencijalnosti *nasilja* koje je imanentno pohranjeno u samom pravu?¹¹

Vanredno stanje je u poslednjim decenijama proglašavano nekoliko puta u Srbiji: na primer tokom NATO bombardovanja, zatim nakon ubistva Zorana Đinđića, zbog rasta vodostaja i poplava, te zbog proglašenja pandemije. U većini ovih slučajeva postavljala su se pitanja povodom legalnosti i legitimnosti vanrednog stanja. Ko ima pravo da uvede vanredno stanje i ko može da ga ukine? Čemo služiti vanredno stanje, šta je njegova funkcija? Da li je moguća zloupotreba vanrednog stanja?

Na ova pitanja pokušavamo odgovarati selekcijom određenih aspekata istorijske dinamike vanrednog stanja, kao i promišljanjem relevantnih konceptualnih dilema i napetosti dotičnog pojma. Istovremeno, organski deo naše argumentacije je *kritika* pristupa savremenog teoretičara čija reflektivnost ima relevantne pravne konture, naime orijentacije Đorđa Agambena (Giorgio Agamben). Prvo ćemo kratko opisati njegove refleksije, posle toga ćemo realizovati kritiku, da bismo na kraju izveli konkluziju.

*
* *

U pogledu pravno-filozofske konceptualizacije vanrednog stanja emblematično *Vanredno stanje* Đorđa Agambena (uprkos različitim kritikama¹²) još uvek predstavlja neizostavnu repernu tačku.¹³ Da se kratko podsetimo: Agamben tvrdi da je reč o paradoksalnom i „graničnom” pojmu. Vanredno stanje priziva mere koje se ne mogu razumeti u legalnim okvirima; reč je o „ničijoj zemlji” između prava i politike, o međuprostoru i „zoni indiferencije”, o prostoru indeterminisanosti i nemogućnosti odlučivanja, o kvazipravnom ili čak ilegalnom suspendovanju prava. Uloga „anomičnog” vanrednog stanja je različita u pojedinim sistemima: ponekad je procedura proglašenja vanrednog stanja jasno regulisana, ponekad su ta pravila manje-više prikrivena, a ponekad je mogućnost vanrednog stanja potpuno prećutana, kao da se dotična transcendentalna mogućnost potpuno nalazi van okvira postojećih normi.

---

¹⁰ Hummel J. (2005). *Carl Schmitt: L'irréductible réalité du politique*. Paris: Éditions Michalon.

¹¹ Menke, Ch. (2014). *Kritik der Rechte*. Frankfurt/M: Suhrkamp, 74.

¹² Neilson, B. (2014). Zones: Beyond the Logic of Exception. *Concentric: Literary and Cultural Studies*, 40(2), 11–28.

¹³ Agamben, G. (2003). *State of Exception*. Chicago–London: University of Chicago Press.

Prema jednoj izreci, „nužnost” u vanrednom stanju ne iziskuje pravo (*necessitas legem non habet*). No, prema drugoj orijentaciji upravo je nužnost nepresušni izvor prava (*nécessité fait loi*), ili je nužnost barem čvrsto povezana sa nepisanim pravom. Primećujemo npr. da se u pogledu institucionalne infrastrukture parlament odriče određenih svojih prava, a ponekad se parlamentu nasilno oduzimaju prava. Stoga se Agamben služi složenim formulacijama da bi opisao ovakvo stanje: ono je istovremeno *i* iznutra *i* izvan, te predstavlja paradoksalnu „topološku figuru” (Agamben koristi i izraz „ekstaza-pripadanje”).

Nadalje, vanredno stanje je paradoksalno i u tom smislu što se *in potentia* perpetuira, odnosno izuzetak pretvara u pravilo. Zbog toga (kontroverzni) Karl Šmit sugerše da vanredno stanje ne predstavlja anarhiju (u pežorativnom smislu reči) – u njemu i te kako postoji poredak, mada nije nužno da je to „pravni” poredak.¹⁴ S obzirom na to da su za vreme vanrednog stanja uobičajene etabrirane institucije suspendovane, pojedini društveni akteri donose odluke na neposredan način, pukim „komandovanjem”. Sledstveno tome, volja se osamostaljuje u odnosu na zakon i, uopšte, *voluntas* nadmašuje javni *ratio*.

Znamo da prema Šmitu suveren odlučuje o vanrednom stanju. Treba dodati da u situaciji vanrednog stanja i subjekti dominacije i oni nad kojima se dominira (naime, oni postaju neklasifikovani, neimenovani, itd.) bivaju involvirani. Ovde pripadaju prema Agambenu različiti istorijski subjekti koji su izgubili pravni status: *homo sacer* u antičkom Rimu, Jevreji u nacističkoj Nemačkoj, Japanci u SAD tokom Drugog svetskog rata, ili oni koji su izgubili bazična prava uvođenjem *Patriot Act*-a u SAD 2001. godine.

Agamben nudi arheologiju i genealogiju pojma vanrednog stanja. Polazi od antičkog Rima, zatim pominje vanredno stanje u kontekstu engleskog *Commonwealth*-a i detaljno opisuje različita evropska shvatanja (*état de siège*, *Ausnahmezustand*, *martial law*, *emergency powers*). Nadalje, ukazuje na činjenicu da je vanredno stanje bilo rasprostranjeno u mnogim zemljama već tokom Prvog svetskog rata, te da je Hitler mogao da instrumentalizuje vanredno stanje samo zato što je ono već postojalo između 1919. i 1933. godine u vajmarskim okvirima.

Agamben tvrdi da je vanredno stanje danas uobičajena tehnika vladanja, to jest, *signum* epohe koja sadrži mogućnost da to stanje bude konstantno. Na kraju i to da pomenemo: Agamben nudi i jednu problematičnu alternativu, naime, „autentično vanredno stanje” u kojem se relativizuje ili čak i deaktivira vladajuće pravo – oslanjajući se na Franca Kafku i Valtera Benjamina, on želi projekciju s autentičnom simbiozom života i prava. Ali, istu alternativu ovde ne možemo tretirati.

¹⁴ Agamben, G. (2003). *State of Exception*. Chicago–London: University of Chicago Press, 33.

Prenebregavamo mnogobrojne teškoće Agambenove pravno-političke filozofije (mada se one odražavaju i na njegovu teoriju vanrednog stanja¹⁵), i usredsređujemo se samo na specifične teškoće.

Prvo, Agamben nekritički koristi teoriju „totalitarizma”. Njegov postupak je problematičan zbog mnogih razloga: izjednačava nacizam/fašizam sa boljševizmom/staljinizmom, i to u skladu sa hladnoratovskim obrascem. Osim toga, njegov konceptualni okvir onemogućava da se nacistički sistem razumeva na adekvatan način. Agamben „totalizuje” nacističku Nemačku, shvata je kao monolitno metafizičko polje, iako je dotična konstelacija bila mnogo složenija. Primera radi, program eutanazije je predstavljao zločin i to u okviru etabliranog pravnog sistema Trećeg rajha. Pored toga, koncentracioni logori su postojali paralelno sa pravnim sistemom – drugim rečima, *Rechtstaat* nikada nije nestao u potpunosti.

Dilema „legalna stabilnost *versus* politička svrsishodnost”¹⁶ bila je izuzetno važna, te uopšte nije postojala nemogućnost razlikovanja između pravnih i nepravničkih momenata, odnosno norme i izuzetka, kako to inače Agamben sugerše. Relevantno je da se ponekad nacistička država doduše trudila da legalni sistem stavi u „zagrade”, ali je istovremeno živela i u simbiozi sa legalnom infrastrukturuom. Još uvek je poučna teorija o dualnoj nacističkoj državi socijaldemokratskog pravnika Ernsta Frenkela koja naglašava da je čak i Gestapo bio u harmoniji sa zakonima (član SS-a Verner Best (Werner Best) je tipično izjavio da konflikt sa legalnošću „ne dolazi u obzir”). Frenkel (Frankel) piše: „dualna država postoji uvek kada postoji organizacijsko jedinstvo vođstva, bez obzira na to da li ima unutrašnje diferencijacije naspram supstantivnog prava.”¹⁷ Slična pitanja se pojavljuju i u pogledu fašističke Italije.¹⁸ Ono što je Ojgon Kogon (Eugene Kogon) nazvao SS državom i ono što je Frenkel nazvao dualnom državom, *ne* suspenduje pravo u celini. Naprotiv, „normalno-normativna” država i država uredbi (*prerogative state*) uglavnom funkcionišu *paralelno*. Simptomatično je što Frenkel upozorava čitaoce da budu veoma oprezni sa izrazom „totalitarizam”.¹⁹

¹⁵ V.: npr. Losoncz, M. (2016). Macht und indifferente (Im)Potenz in Agambens Philosophie. In: Radinković, Ž. et alii (ur.) *Politiken des Lebens: Technik, Moral und Recht als institutionelle Gestalten der menschlichen Lebensform*. Belgrade: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 55–79. Lemke, Th. (2011). *Biopolitics: An Advanced Introduction*. New York – London: New York University Press, 53–65. Toscano, A. (2011). Divine management: Critical remarks on Giorgio Agamben’s the kingdom and the glory. *Angelaki*, 16 (3), 125–136.

¹⁶ Takayoshi, I. (2011). Can philosophy explain Nazi violence? Giorgio Agamben and the problem of the ‘historico-philosophical’ method. *Journal of Genocide Research*, 13 (1–2), 56.

¹⁷ Frankel, E. (2017). *The Dual State*. Oxford: Oxford University Press, 154.

¹⁸ Sørensen, G. (2001). The Dual State and Fascism. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 2 (3), 28–29.

¹⁹ U ovom pasusu iskoristili smo uvide iz teksta Marka Lošonca koji je još uvek u rukopisu: *Secrecy, Power and the Figure of the Double*.

To će reći: u pogledu nacističkog vanrednog stanja Agamben pogrešno interpretira jednu razgranatu istorijsku konjunkturu. *Vanredno stanje kao takvo nije suspendovalo pravo u celini, tačnije je da je duboka država (deep state) ponekad bila u konfliktu sa površnom državom (shallow state), a ponekad je dobila legitimaciju upravo na osnovu uobičajenih i uhodanih mehanizama.* Štaviše, moglo bi se reći da je vanredno stanje efikasnije ukoliko je podržano od strane normi i zakona. Vanredno stanje jeste paradoksalna figura, ali ne u smislu kako ga Agamben prezentuje.

Agamben *s jedne strane* tvrdi da u vanrednom stanju postoji „prag indeterminisanosti između demokratije i apsolutizma”²⁰. *S druge strane* tvrdi da je želeo da baci svetlo „na fikciju koja vlada nad *arcanum imperii* [tajna moći, imperije, vladavine] *par excellence* u naše doba”²¹. Međutim, vanredno stanje načelno nema *a priori* nikakve veze sa demokratijom. U nekim situacijama vanredno stanje pojavljuje se odista na osnovu pozivanja na „narodnu volju” – *ipak, čitav mehanizam upravo služi uvođenju mehanizama koji izmiču svakoj demokratskoj kontroli, odnosno služi dedemokratizaciji.* Nesumnjivo, postoje situacije u kojima vanredno stanje može biti korisno privremeno sredstvo, kada na primer praznine u zakonima ne pružaju rešenje u pogledu nastalih izazova. Agamben je tek donekle u pravu kada sugeriše da je i demokratsko-revolucionarna tradicija dala svoj doprinos u odnosu na vanredno stanje.²² (Benjaminovo klasično pitanje glasi: kako je moguće *autentično* vanredno stanje u kojem život nije podređen niti pravnim mehanizmima, niti vaninstitucionalno-ekstralegalnim procesima.) Ali, vanredno stanje je moguće i u sistemima *bez* vladavine naroda, na primer u nedemokratskim liberalnim političkim okvirima (setimo se toga da su mnogi klasični liberalni mislioci bili protiv demokratije).

No još više je pogrešno pominjanje apsolutizma i *arcanum imperii*-a kod Agambena. Apsolutizam je specifična istorijska forma koja nema strukturalne sličnosti sa sadašnjom situacijom. Apsolutistička moć je bila na delu u društvu u kojem javni um kao „komunikativna racionalnost” još nije postojao. *Arcanum imperii* je specifična vrsta tajne koja je karakterističan aspekt apsolutističke tajne.²³ Dok se danas državna tajna i tajne službe regulišu zakonima, te se očekuje barem neka vrsta demokratske kontrole, u apsolutističkoj

²⁰ Agamben, G. (2003). *State of Exception*. Chicago–London: University of Chicago Press, 3.

²¹ *Ibid.*, 86.

²² Neka se vidi artikulacija vanrednog stanja u Minhenu 1919. od strane revolucionara, Blanck, Th. (2018). A revolutionary state of exception. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 28, 453–467.

²³ Horn, E. (2007). *Der geheime Krieg: Verrat, Spionage und moderne Fiktion*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 105–115.

paradigmi tajna počiva na čistoj i nekontrolisanoj samovolji vladara i njegovog državnog aparata. Anahronizam je sugerisati da i danas postoji *arcanum imperii* – u današnje doba je reč o drugačijoj paradigmi koju Eva Horn, pogađajući, naziva paradigmom *secretum-a*.²⁴ *Apsolutistička vlast i demokratija nisu komenzurabilne, te nije moguće ni „prag indeterminisanosti” između njih.*

Ali Agamben postaje još konfuzniji kada pokušava da ponudi obuhvatnu teoriju o *genezi* vanrednog stanja: „važno je da ne zaboravimo da je moderno vanredno stanje proizvod demokratsko-revolucionarne, a ne apsolutističke tradicije”²⁵. Agamben i na drugom mestu pominje da su „građanski rat, otpor i pobuna”²⁶ među ključnim izvorima modernog koncepta vanrednog stanja, te da je on čvrsto povezan sa idejom prava na otpor (*ius resistendi*). Međutim, i sam Agamben pominje da je na primer 1920. godine vanredno stanje proglašeno upravo u cilju represije nad štrajkovima a ne u njihovo ime.²⁷ Agamben bi mogao da odgovori da to ne znači da izvor nije u „demokratsko-revolucionarnoj tradiciji”, *ali on zapravo ne može da obuhvati genezu modernog vanrednog stanja.*

U stvari, moderni pojam vanrednog stanja potiče iz *liberalizma*.²⁸ Kao što Mark Nukleus (Neokleus) pokazuje, ideja vanrednog stanja pojavljuje se već kod Džona Loka, i to u obliku pozivanja na naredbe (*prerogative*): „ova moć podrazumeva diskretno delanje, radi javnog dobra, bez pravnih propisa, ili čak i protiv njih”, dakle ponekad i „protiv neposrednog slova zakona”²⁹. Ova *izvorna forma* vanrednog stanja nipošto nije „demokratska”, naprotiv, ona podrazumeva arbitrarnu moć koju ljudi u potpunosti prepuštaju onima koji vladaju. Lokova teorija nije ograničena na međunarodne odnose, štaviše, on sugeriše da se unutrašnji i spoljašnji poslovi ne mogu razdvojiti. Ukazujući na način na koji se Lok poziva na „nužnost”, Nukleus povezuje koncept vanrednog stanja sa idejom državnog rezona koji takođe prevazilazi pravna ograničenja – on tvrdi da je Lokov *prerogative state* liberalna varijacija državnog rezona (te je Lok bliži Makijaveliju i Hobsu no što nam se čini na prvi pogled). Lok zapravo ne nudi ništa ozbiljnije u pogledu kočnica: on samo sugeriše da narodi nemaju „nikakav lek...”, osim da apeluju nebesima”³⁰.

²⁴ Horn, E. (2007). *Der geheime Krieg: Verrat, Spionage und moderne Fiktion*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 102, 108.

²⁵ Agamben, G. (2003). *State of Exception*. Chicago–London: University of Chicago Press, 5.

²⁶ *Ibid.*, 5.

²⁷ *Ibid.*, 19.

²⁸ To ne pogađa ni Camus, G. (1966). *L'état de nécessité en démocratie*. *Revue internationale de droit compare*, 18 (4), 957–959.

²⁹ Neocleous, M. (2008). *Critique of Security*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 15.

³⁰ *Ibid.*, 20.

Nukleus tvrdi da se slična argumentacija može pronaći kod mnogih drugih mislilaca, no za nas je bitno da se slične pojmovne strategije pojavljuju i kod savremenih autora. Majkl Volcer (Majkl Volzer) npr. tvrdi da *supreme emergency* dozvoljava i ubistvo nevinih ljudi, kao i suspendovanje osnovnih sloboda, a Džeremi Voldron (Jeremy Waldron) smatra da hapšenje, zatvaranje bez istražnog postupka može biti opravdano. Pozivajući se i na njih, Nukleus zaključuje da u liberalizmu bezbednost (*security*) stiće primat u odnosu na slobodu (*liberty*), a vanredno stanje je „centralna kategorija liberalnog građenja poretka”³¹. On pokazuje da vanredno stanje nema toliko veze sa „demokratsko-revolucionarnom tradicijom”, nego sa istorijom ratova, odnosno sa represijom nad kolonijalnim narodima i radničkim pokretom.³² Za Nukleusa je važno da vanredno stanje ima jasnu funkcionalnost u okviru kapitalizma. Ne samo što je vladavina vanrednim stanjem služila razbijanju štrajkova tokom čitavog XX veka, nego je prizivanje *emergency* služilo i pokretanju progona protiv komunista kao vrhovne opasnosti za poredak. Nukleus smatra da će kapitalistički poredak uvek pristati na *iracionalne* intervencije vlasti ukoliko one služe održavanju *racionalnosti* kapitalističkih mehanizama³³. Prema njegovom narativu, „Hitler nije bio revolucionaran, već je samo adaptirao ideje koje su bile centralne za formiranje buržoaske države”³⁴, te je vanredno stanje služilo „preventivnoj kontrarevoluciji”, naime, borbi protiv komunističkog i socijaldemokratskog pokreta (prvi zarobljenici u koncentracionim logorima bili su odista članovi radničkog pokreta).

Utoliko i Karl Šmit (Carl Schmitt) greši kada iz svoje nacističke perspektive tvrdi da liberalizam zanemaruje vanredno stanje i daje prednost slaboj državi – *naprotiv, nacizam je samo usavršio ono što je liberalizam pripremao*. Na sličan način se interpretira i vanredno stanje prilikom uvođenja Ruzveltove države blagostanja – u razdoblje intenzivnih klasnih konflikata (kada je bilo oko 2.000 različitih obustavljanja rada koja su mobilizovala 1,5 miliona radnika), Ruzveltu je vanredno stanje služilo u cilju blokiranja komunističke revolucije. *Drugim rečima, kršenje pravila poretka služilo je stabilizaciji kapitalističkog poretka*.

Uzimamo li ovakvu perspektivu u obzir, tada nije iznenađujuće što je recimo 1997. godine oko sto zemalja proglasilo vanredno stanje. Naravno, vanredno stanje ne mora da se vezuje za ratove i konsolidaciju oronulog kapitalizma.

³¹ Neocleous, M. (2008). *Critique of Security*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 8.

³² Vidi gore, Williams, R. (2010). A State of Permanent Exception: The Birth of Modern Policing in Colonial Capitalism. *Interventions: International Journal of Postcolonial Studies*, 5 (3), 322–344.

³³ Neocleous, M. (2008). *Op. cit.*, 37.

³⁴ *Ibid.*, 55.

Naprotiv, postoji širok spektar „sadržaja” vanrednog stanja, od fudbalskog huliganizma do rata protiv droge, od ekoloških problema do zlostavljanja dece.

Agamben citira Rositera (Elliot Rossiter) koji tvrdi da „u atomskom razdoblju... upotreba ustavne hitnosti postaje pravilo, ne izuzetak”.³⁵ Problematično je da Agamben ne objašnjava na koji način je (potencijalno) vanredno stanje uzrok nuklearne katastrofe. Zatim, on čak i ne pokušava da objasni kakvo vanredno stanje može da nastane zbog nuklearnog rata. Na kraju, on ne vidi suštinsku vezu između vanrednog stanja koje je vezano za nuklearnu katastrofu i vanrednog stanja koje je uvedeno u SAD 2001. godine – njegova analiza potonjeg oblika vanrednog stanja lebdi u vazduhu. *Prema tome, kod njega nedostaje razumevanje uzročno-posledičnih odnosa, te kontekstualizacija kasnijeg razvoja koncepta vanrednog stanja.*

Analizirajući posledice bombardovanja Hirošime i Nagasakija, već smo govorili o ključnim karakteristikama nuklearnog rata, uključujući i problem vanrednog stanja.³⁶ Oslanjajući se na knjigu Danijela Elsberga (Daniel Ellsberg)³⁷, naglašavali smo da su svi američki predsednici, od Trumana do Trampa, ucenjivali druge narode nuklearnim ratom, odnosno da nije bilo reči samo o blefiranju u svim situacijama, već o realnoj opasnosti. Nadalje, skrenuli smo pažnju i na činjenicu da su naučnici i militarne elite očekivali da će nuklearni rat sa kinesko-sovjetskim blokom prouzrokovati oko 600 miliona žrtava („sto Holokausta”), ali čak je i ta kalkulacija bila pogrešna jer nije uzela u obzir radioaktivnu kišu, nuklearnu zimu i globalno gladovanje – zapravo, nuklearni rat je mogao da rezultira prestankom čovečanstva i svih sisara – omniscidom.

U ovom kontekstu se pojavljuje problem vanrednog stanja u punoj meri: Danijel Elsberg – inače autor tzv. Elsbergovog paradoksa – upozorava da postoji veliki rizik da će se nuklearni napad dogoditi. Stav američkih elita je da SAD moraju pokrenuti prvi, „preventivni” napad – to se može dogoditi ako se, na primer, pogrešno procenjuje namera neprijatelja (to se događalo 1979, 1980. i 1983, umalo sa tragičnim posledicama). Elsberga još više brine to što odluka o napadu zapravo nije privilegija predsednika, već i niži u državnom aparatu mogu o tome da odlučuju, barem u nekim okolnostima. Nije slučajno što Amerikanci ove planove nazivaju „planovima kontingencije”. „...Treba dodati slučajne detonacije, moguće nesreće i druge izvore. A još nismo ni pomenuli mašineriju (iz naslova Elsbergove knjige), koja se može aktivirati automatski, bez ljudske odluke”³⁸.

---

³⁵ Agamben, G. (2003). *State of Exception*. Chicago–London: University of Chicago Press, 9.

³⁶ Lošonc, M. (2020). *Nuklearni rat: Smrt svih nas ili blefiranje neukrotive dece?*. Preuzeto 28/10/2020 sa <https://pescanik.net/nuklearni-rat-smrt-svih-nas-ili-blefiranje-neukrotive-dece/>

³⁷ Ellsberg, D. (2017). *The Doomsday Machine: Confessions of a Nuclear War Planner*. New York et alii: Bloombury.

³⁸ Lošonc, M. (2020). *Op. cit.*

U predočenoj argumentaciji su prisutne sve bitne karakteristike vanrednog stanja. *Prvo*, pozivanje na nužnost (*if necessary*) napada je ključni momenat, ono služi kao legitimacija za nuklearni rat. *Drugo*, i u ovom slučaju činjenica da samo privilegovani suveren, reprezentant suvereniteta odlučuje o napadu u vanrednom stanju, odnosno o vanrednom stanju uopšte, igra izvanrednu ulogu. Doduše, problem je i kompleksniji, jer u praksi eventualno različiti subjekti na nižim stepenicama u hijerarhiji vlasti („mikrosuvereni“) mogu doneti merodavnu odluku (na primer ako nedostaju direktive, vojnik u avionu sa nuklearnim oružjem može datu činjenicu pogrešno da tumači kao motivaciju za napad). *Treće*, neizvesnost kontingencije, *alert conditions*, navodna nužnost hitnosti i brzina imaju odlučujuću ulogu. Elsberg uvodi koncept/termin *ambiguity* da bi opisao ekstremnu neizvesnost koja je tipična za odluke o nuklearnom napadu – nedostaje iskustvo, okolnosti često nisu poznate, ne znaju se unapred sve implikacije, itd. Suveren je često poput Benjaminovog impotentnog baroknog vladara koji nema uslove niti sposobnosti da donese pravu odluku.³⁹ U većini slučajeva nedostaju uslovi racionalnog odlučivanja, manevarski prostor je ograničen – upotreba hiperracionalizovane tehnologije pretvara se u iracionalnost. *Četvrto*, nuklearno planiranje je akcija „duboke države“ o kojoj površna država malo toga zna. Reč je o tajni koja je *top secret* (ili *for the president's eye only*), štaviše, ponekad čak ni predsednik nije upućen (na primer: *eyes only for Paul Nitze*). Kao u slučaju vanrednog stanja generalno gledano, niti javnost zna za detalje (motivacije i posledice odluka, itd.), niti je kongres obavešten. Reč je o najvišim državnim tajnama koje su prikrivene i tabu čak i za specijalne izvršne, zakonodavne ili sudske organe. Stoga nije slučajno što je problem neautorizovane akcije od ključnog značaja – može se desiti da će se jedna operacija ostvariti bez znanja političkih ili militarnih lidera, odnosno uprkos njihovim suprotnim direktivama (*in violation of the strict letter of their orders*), te da se egzekucija dogodi, ali uprkos elementarnim pravnim i moralnim očekivanjima.

Naravno, tajna ima ambivalentnu ulogu: ukoliko su postojanje i kvalitet/kvantitet nuklearnog momenta nepoznati za neprijatelje, onda ih dotična imperija ne može ucenjivati. S druge strane, ukoliko su detalji nuklearnog naoružavanja potpuno javni, onda to može da znači nedostatak strateške racionalnosti. U zemljama koje su predmet napada, nakon nuklearne agresije opstanak će se dovesti u pitanje. U takvoj situaciji se može desiti da treba upotrebiti mehanizme vanrednog stanja, naročito ako vlast postane „akefalna“ – dakle ako na kraju napada ostane bez političkih i militarnih lidera. Inače, sam Elsberg predlaže različita načela u pogledu nuklearnih planova: na primer strožu kontrolu odlučivanja i mnogo oprezniji odnos prema izazovima pomenute kontingencije.

³⁹ V.: Agamben, G. (2003). *State of Exception*. Chicago–London: University of Chicago Press, 55.

U svakom slučaju, i na ovom primeru se vidi da vanredno stanje ne treba predstavljati kao fenomen koji se iscrpljuje u tome što „suspenduje pravo” u celosti. Niti je vanredno stanje totalno „anomično stanje”. *U stvari, veze između vanrednog stanja i pravnog poretka su kompleksne*: ponekad vanredno stanje („duboka država”) parazitira na pravnim mehanizmima („površnoj državi”), ponekad upravo pravni mehanizmi „legalizuju ilegalnost”, a nije sporno, ponekad su ovi procesi dijametralno suprotstavljeni. Pažljivije razmatranje nuklearnog naoružavanja pokazuje da nije reč o apstraktnom problemu jedne nove epohe posle Hirošime i Nagasakija, već je pitanje vanrednog stanja veoma konkretno u pravnoj perspektivi.

No pravno-politička argumentacija u vezi sa nuklearnim ratom vremenom je bila proširena. Citiramo Pitera Dejla Skota: „ali je planiranje eventualno zahtevalo suspendovanje Ustava, ne samo 'nakon nuklearnog rata', već u slučaju bilo koje 'hitnosti u odnosu na nacionalnu bezbednost'. To je bilo definisano naredbom 12656 iz 1988. godine kao 'bilo koji događaj, uključujući prirodnu katastrofu, vojni napad, tehnološku hitnost, ili druge forme hitnosti koje degradiraju ili ozbiljno prete nacionalnoj bezbednosti SAD'. Očigledno je da je 9/11 odgovarao toj definiciji.”⁴⁰ Prema Skotovoj tezi, već od 1950-ih planiran je mehanizam koji se zvao *Continuity of Government (COG)*. Skot identifikuje izvesne grupe (*Federal Emergency Management Agency [FEMA], Continuity of Government Interagency Group*, itd.) i epohe (između ostalog, Reganovu administraciju) kada je ovaj „tajni plan kontingencije” bio unapređen, štaviše politizovan. Primera radi, u saradnji FEMA-e i potpukovnika Olivera Norta (koji je bio i član Nacionalnog saveta za bezbednost) iskristalisali su se planovi koji bi podrazumevali suspendovanje Ustava usred eventualnog rata, opasnog delanja ekoloških aktivista ili aktivista koji pomažu izbeglicama. Planovi su posvetili posebnu pažnju kako nadziranju i zatvaranju disidenata, tako i onima koji učestvuju u pobuni (*counterinsurgency plan*), između ostalog unutar plana „Spojnica” ili operacije „Bašta”. Planovi su u toj meri bili tajni da je prilikom saslušanja Olivera Norta prilikom Iran-Kontra afere čak i predsedavajući Džek Bruks zaključio da ne bi bilo celishodno da se ulazi u detalje u pogledu planiranog suspendovanja Ustava. Skot ukazuje na to da se planiranje prevashodno odvijalo u vaninstitucionalnim okvirima, potpuno izvan vidokruga vlade. Radilo se o „privatnim” paralelnim strukturama u kojima su učestvovali, između ostalog, i vođa Dž. D. Serl & Ko. grupe (G. D. Searle & Co. group), Donald Ramsfeld (Donald Henry Rumsfeld), odnosno kongresmen iz Vajominga, Dik Čejni (Dick Cheney) – ljudi koji su imali odlučujuću ulogu i prilikom proglašenja vanrednog stanja povodom 11. septembra 2001. godine. Čejni i FEMA

---

⁴⁰ Scott, P. D. (2007). *The Road to 9/11: Wealth, Empire and the Future of America*. Berkeley–London–Los Angeles: University of California Press, 228.

su bili ponovo ujedinjeni 2001. godine – tako su nastali strogo poverljivi dokumenti o „kontinuitetu operativnih planova”. Malo toga se zna o okolnostima u kojima su novi planovi implementirani, a nije poznat ni tačan sadržaj ovih dokumenata. Kao što Benjamin i Agamben sugerišu da u slučaju vanrednog stanja postoji *napetost* između „normalnog” i „izvanrednog”, tako i Skot tvrdi da karakteristike vanrednog stanja treba razumeti na specifičan način. Doduše, njegov pristup je drugačiji u odnosu na pomenute teoretičare: on smatra da bi „kontinuitet vlade” trebalo nazvati „promenom vlade” s obzirom da bi FEMA preuzela ovlašćenja vlade (u slučaju potrebe, čak i novi predsednik bi bio imenovan). Sve ovo tiče se „komandovanja i kontrole” neovlašćenih lica, „vlade na čekanju” koja bi prevazišla uobičajenu podelu vlasti. Skot tvrdi da je 2001. godine bilo implementirano sve što je već 1980-ih bilo planirano: detencija bez ovlašćenja, nadziranje bez naloga i nekontrolisana militarizacija SAD.⁴¹ On naglašava da je „kontinuitet vlade” i danas na delu – on sa svojim saveznicima neupešno pokušava da ubedi članove kongresa da okončaju vanredno stanje.

Sumarno rečeno, Agambenov promašuje genealogiju savremenih mehanizama vanrednog stanja. Kod njega se događaji nakon 11. septembra pojavljuju kao *deus ex machina*, bez kauzalnog objašnjenja samih izvora predočenih planova – naročito nije jasan kontinuitet između hipotetičkog vanrednog stanja u slučaju nuklearnog rata i vanrednog stanja koje je bilo proglašeno nakon terorističkih napada.

Najzad, Agambenovi koncepti ne bacaju svetlo na krucijalno bitan izvor vanrednih stanja u poslednjim decenijama. Naime, beležimo uznapredovalu *ekonomizaciju* kao metaokvir za realizaciju vanrednog stanja, tačnije, možemo govoriti o ekonomizaciji značenja vanrednog stanja. Ovde u stvari treba da povežemo dva aspekta: *krizni horizont* sadašnje epohe i *ekonomizaciju* koja zahvata i pravo.

I pođemo li od toga da je percepcija krize⁴² konstitutivna za poimanje vanrednog stanja, možemo reći: *nepunktualnim kriznim procesima odgovara nepunktualno vanredno stanje*. Naime, krizni horizont sadašnjosti podrazumeva da se, za razliku od pređašnjih epoha, današnje krize ne „finalizuju”, ne dobijaju „razrešenje”, nego se rasprostiru u vremenu. Tipičan primer je kriza koja je izbila 2007. godine, te koja još uvek proizvodi regresivne tendencije. Nasilna štednja koja je sprovedena na nivou Evropske unije u poslednjoj deceniji predstavlja reprezentativan primer; ona je realizovana upravo u znaku nastalog

⁴¹ Scott, P. D. (2010). „Continuity of Government” Planning: War, Terror and the Supplanting of the U. S. Constitution. Preuzeto 29. 10. 2020. sa: <https://apjjf.org/-Peter-Dale-Scott/3362/article.html>

⁴² Goupy, M. (2017). L'état d'exception, une catégorie d'analyse utile?: Une réflexion sur le succès de la notion d'état d'exception à l'ombre de la pensée de Michel Foucault. *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, 79 (2), 97–111.

vanrednog stanja izazivajući mnoštvo različitih, tako i oprečnih tumačenja koja su problematizovala upravo fenomen vanrednog stanja.⁴³ Mnogobrojne diskusije u vezi sa kompetentnošću nedemokratski izvedene štednje kao ekonomske paradigme okretale su se oko pojma vanrednog stanja, koje je poslužilo kao legitimacijska matrica za upriličavanje evropske ekonomske politike. Prema tome, vanredno stanje je nužno dospelo i u orbitu evropskih debata i, kao što vidimo, upravo je percepcija duboke krize indukovala rasplamsavanje diskusija o vanrednom stanju.⁴⁴ Osim toga, kriznoj određenosti epohe pripada kondenzacija različitih modaliteta krize (ekološka, finansijska, itd.) koji istovremeno ispoljavaju dejstvo. Figura različitih i kondenzovanih kriza više ne može biti klasično tretiranje krize koje temporalno zaokružuje krizne procese a koji se ne završavaju. Postulat krize koja je vremenski i prostorno omeđena ne pogađa nastalu konstelaciju: krize se sada pomaljšaju po logici kumulativne kauzalnosti, odnosno po logici samoosnaženja kriznih procesa uz neizvesne ishode.

Promena značenja krize se odvija u kontekstu promene odnosa između ekonomske sfere i prava.⁴⁵ O fenomenima „ekonomizacije prava”, o transformisanom „fiksi” i „neksusu ekonomije i prava”⁴⁶ postoje mnogobrojne rasprave: ukratko rečeno, pravni rezon se prilagođava „neoliberalnoj” racionalizaciji, ili *mimetički* prati/odražava autoritativnu i hegemoniku logiku ekonomskih „podsticaja”.⁴⁷ Primitimo da ovakve tendencije preinačuju i pojam vanrednog stanja. Naime, samo tako možemo razumeti takve naznake povodom prava kao sledeću formulaciju: „vanredno stanje je pravna forma neoliberalizma”,⁴⁸ nadalje, u neoliberalizmu „izuzetak postaje pravilo”⁴⁹, ili naznaku da *krizama determinisana ekonomija postaje vodeće merilo za važnje vanrednog stanja*.⁵⁰

⁴³ Scharpf, F. W. (2017). De-constitutionalisation and majority rule: A democratic vision for Europe, *European Law Journal*, 23, 315–334.

⁴⁴ Lošonc, A. (2018). Evropska unija i tehnokratsko starateljstvo. *Theoria*, 61 (2), 37.

⁴⁵ Backhaus, J. G. (2017). Jurists’ economics versus economic analysis of law: A critique of professor Posner’s „economic” approach to law by reference to a case concerning damages for loss of earning capacity. *European Journal of Law and Economics*, DOI 10.1007/s10657-017-9559-2. Kuhner, T. (2011). Citizens United as neoliberal Jurisprudence: The Resurgence of economic Theory. *Virginia Journal of Social Policy and the Law*, 18:3, 398–401.

⁴⁶ Lošonc, A., Bunčić S., Ivanišević, A. (2019). Ordoliberal Articulation of Law-Economy Complex. *Pravni zapisi*, 2, 358–381.

⁴⁷ Mattei, U., Nader, L. (2008). *Plunder: When the Rule of Law is Illegal*. London: Blackwell, 95.

⁴⁸ Valim, R. (2018). State of exception: The legal form of neoliberalism. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*. <https://doi.org/10.1007/s41358-018-0143-2>.

⁴⁹ Biebricher, Th. (2014). Sovereignty, Norms, and Exception in Neoliberalism. *Qui Parle*, 23, 1, 77–107.

⁵⁰ Best, J. (2007). Why the Economy is Often the Exception to Politics as Usual. *Theory, Culture & Society*, 24 (4), 87–109.

Pravo koje se standardno opisuje kao „relativno autonomno” (Bukel) u odnosu na ekonomski domen dospeva u opasnost da iterativno bude supsumirano u odnosu na trijumfirajuće neoliberalizovane ekonomske matrice. Samo, to ne znači da se time sužava opseg „vladavine prava” jer istovremeno *ne* prestaje pozivanje na „pravo” od strane društvenih aktera. Ali, neoliberalni pohodi, prisvajanja, nametanje različitih renti (i uopšte sve što pripada neoliberalnom arsenalu) stvaraju paradoksalnu situaciju koju određeni pravnici opisuju kao „vladavinu prava, ali bez legalnosti”⁵¹. Vanredno stanje koje se perpetuira približava se ovoj situaciji.

*
* *

Kritički smo tretirali analizu italijanskog pravno-političkog filozofa Agambena povodom njegovog određenja vanrednog stanja. Izneli smo razloge za našu kritiku i pokušali smo pokazati na izabranim primerima (nuklearni rat, nacizam, *Patriot Act* u SAD), kao i na primeru ekonomizacije vanrednog stanja u kriznim procesima, da dihotomno razdvajanje vanrednog i „normalnog” stanja i karakterizacija vanrednog stanja pomoću suspenzije prava ne pogađa suštinu (čak i ako se insistira na momentima „paradoksalnosti”). „Anomija” u tom smislu nije figura koja može da artikuliše vanredno stanje koje je srazmerno kompleksniji pojam od Agambenovih projekcija. Uputnije je u pogledu fenomenologije vanrednog stanja uzimati u obzir amalgam između pravnih i nepravnihi momenata. Neka empirijska istraživanja to ubedljivo dokazuju.⁵²

Vanredno stanje u stvari izoštrava odnos između prava i „neprava” (*Nicht-rechtlichen*⁵³) i postavlja pitanja u vezi sa normativnim horizontom prava, kao i „institucionalizacijom prava” uopšte. Tačnije, nema dihotomije između prava i neprava: pravo naime *ex ante* projicira „pravna stanja” i „pravne ličnosti” u domen neprava. Pravo se ne konfrontira sa „haosom”, neartikulisanim stanjem; pravo, pretpostavljajući – unapred artikulirajući nepravo, unapred implementirajući svoju „formu” u domen neprava razumeva nepravo iz svoje sopstvene perspektive. To je „samorefleksija”,⁵⁴ *samodiferencijacija* prava, odnosno postuliranjem neprava pravo realizuje „samoodnošenje”, to jest: „moderno pravo pretvara nepravo u sopstvenu mogućnost”.⁵⁵ Tako je i van-

⁵¹ Mattei, U., Nader, L. (2008). *Plunder: When the Rule of Law is Illegal*. London: Blackwell, 89.

⁵² Jakab, A. (2005). German constitutional law and doctrine on state of emergency: Paradigms and dilemmas of a traditional (continental) discourse. *German Law Journal*, 7 (5), 453–477.

⁵³ Menke, Ch. (2014). *Kritik der Rechte*. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 70.

⁵⁴ Teubner, G. (1989). *Recht als autopoietisches System*. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 29.

⁵⁵ Menke, Ch. (2014). *Op. cit.*, 76.

redno stanje situacija u kojoj nema udvajanja između prava i neprava koliko „samoodnošenja prava” i to u kriznim procesima. I ako je tačno da je vanredno stanje „pravna forma” pobjedničkog neoliberalizma, onda je vanredno stanje perpetuiranje „samoodnošenja” prava.

LITERATURA

- Agamben, G. (2003). *State of Exception*. Chicago–London: University of Chicago Press.
- Atanassow, E., Katznelson, I. State of Exception in the Anglo-American Liberal Tradition. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, <https://doi.org/10.1007/s41358-018-0153-0Z>
- Backhaus, J. G. (2017). Jurists’ economics versus economic analysis of law: A critique of professor Posner’s „economic” approach to law by reference to a case concerning damages for loss of earning capacity. *European Journal of Law and Economics*, DOI 10.1007/s10657-017-9559-2.
- Best, J. (2007). Why the Economy is Often the Exception to Politics as Usual. *Theory, Culture & Society*, 24 (4), 87–109.
- Biebricher, Th. (2014). Sovereignty, Norms, and Exception in Neoliberalism. *Qui Parle*, 23, 1, 77–107.
- Blanck, Th. (2018). A revolutionary state of exception. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 28, 453–467.
- Camus, G. (1966). L’état de nécessité en démocratie. *Revue internationale de droit compare*, 18 (4), 957–959.
- Ellsberg, D. (2017). *The Doomsday Machine: Confessions of a Nuclear War Planner*. New York et alii: Bloombury.
- Flor, G. (1954). Fragen des Ausnahme- und Staatsnotrechts. *Juristische Rundschau*, 4, <https://doi.org/10.1515/juru.1954.1954.4.125>
- Förster, A., Lemke, M. (2016). Ausnahmezustände: Varianten und ihre Rechtfertigungen am Beispiel der USA. In: *Legitimitätspraxis: Politikwissenschaftliche und soziologische Perspektiven* (hrsg. Matthias Lemke et al.). Wiesbaden: VS Verlag, 13–37.
- Fraenkel, E. (2017). *The Dual State*. Oxford: Oxford University Press.
- Goupy, M. (2017). L’état d’exception, une catégorie d’analyse utile? Une réflexion sur le succès de la notion d’état d’exception à l’ombre de la pensée de Michel Foucault. *Revue interdisciplinaire d’études juridiques*, 79 (2).
- Horn, E. (2007). *Der geheime Krieg: Verrat, Spionage und moderne Fiktion*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 105–115.
- Hummel, J. (2005). *Carl Schmitt: L’irréductible réalité du politique*. Paris: Éditions Michalon.

- Jakab, A. (2005). German constitutional law and doctrine on state of emergency: Paradigms and dilemmas of a traditional (continental) discourse. *German Law Journal*, 07 (5).
- Kuhner, T. (2011). Citizens United as neoliberal Jurisprudence: The Resurgence of economic Theory. *Virginia Journal of Social Policy and the Law*, 18:3, 398–401.
- Lemke, Th. (2011). *Biopolitics: An Advanced Introduction*. New York – London: New York University Press, 53–65.
- Lošonc, A. (2018). Evropska unija i tehnokratsko starateljstvo. *Theoria*, 61 (2).
- Lošonc, A., Bunčić, S., Ivanišević, A. (2019). Ordoliberal Articulation of Law-Economy Complex. *Pravni zapisi*, 2, 358–381.
- Losonc, M. (2016). Macht und indifferente (Im)Potenz in Agambens Philosophie. In Radinković, Ž. et alii (ur.) *Politiken des Lebens: Technik, Moral und Recht als institutionelle Gestalten der menschlichen Lebensform*. Belgrade: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Losonc, M. (2020). *Nuklearni rat: Smrt svih nas ili blefiranje neukrotive dece?* Preuzeto 28. 10. 2020. sa <https://pescanik.net/nuklearni-rat-smrt-svih-nas-iliblefiranjeneukrotive-dece/>.
- Manin, B. (2009). Le paradigme de l'exception: L'Etat face au nouveau terrorisme. Preuzeto 10. 26. 2020. sa <http://www.laviedesidees.fr/Le-paradigme-de-l-exception.html>
- Mattei, U., Nader, L. (2008). *Plunder; When the Rule of Law is Illegal*. London: Blackwell.
- Menke, Ch. (2014). *Kritik der Rechte*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Neilson, B. (2014). Zones: Beyond the Logic of Exception. *Concentric: Literary and Cultural Studies*, 40 (2), 11–28.
- Neocleous, M. (2008). *Critique of Security*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- PROKLA-Redaktion (2016). Der globale Kapitalismus im Ausnahmezustand. *PROKLA*, 4, 507–542.
- Saint-Bonnet, F. (2007). L'état d'exception et la qualification juridique. *Cahiers de la recherche sur les droits fondamentaux* 6, 29–38.
- Scharpf, F. W. (2017). De-constitutionalisation and majority rule: A democratic vision for Europe, *European Law Journal*, 23, 315–334.
- Schottdorf, T. (2018). Law, democracy, and the state of emergency: A theory-centred analysis of the democratic legal state in times of exception. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 28, 423–437.
- Scott, P. D. (2007). *The Road to 9/11: Wealth, Empire, and the Future of America*. Berkeley–London–Los Angeles: University of California Press.
- Sørensen, G. (2001). The Dual State and Fascism. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 2 (3), 28–29.
- Takayoshi, I. (2011). Can philosophy explain Nazi violence? Giorgio Agamben and the problem of the „historico-philosophical” method. *Journal of Genocide Research*, 13 (1–2).

- Teubner, G. (1989). *Recht als autopoietisches System*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Toscano, A. (2011). Divine management: Critical remarks on Giorgio Agamben's the kingdom and the glory. *Angelaki*, 16 (3), 125–136.
- Troper, M. (2007). L'état d'exception n'a rien d'exceptionnel. In: *L'exception dans tous ses états*, S. Théodorou (dir.). Paris: Editions Parenthèses, 163–175.
- Valim, R. (2018). State of exception: The legal form of neoliberalism. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, <https://doi.org/10.1007/s41358-018-0143-2>.
- Williams, R. (2010). A State of Permanent Exception: The Birth of Modern Policing in Colonial Capitalism. *Interventions: International Journal of Postcolonial Studies*, 5 (3), 322–344.